

Новоселецька Т.М. Поняття та кримінально-процесуальні критерії безпорадного стану потерпілої особи за кримінальним судочинством України // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства. Збірник наукових статей Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ. – 2006. - №18.

Особи, яким заподіяно моральну, фізичну чи майнову шкоду в результаті злочинного посягання, у кожному випадку повинні бути визнані потерпілими, щоб захистити свої порушені права і сприяти здійсненню правосуддя. Держава, наділяючи таких суб'єктів процесуальними правами, покладаючи процесуальні обов'язки від моменту прийняття постанови про визнання їх потерпілими, зацікавлена в активній реалізації ними цих прав. Не менш зацікавлені у тому і самі жертви злочину.

Реалізація потерпілим у повному обсязі процесуальних прав та законних інтересів, передбачених у кримінально-процесуальному законодавстві, залежить від трьох складових: вік, психічний та фізичний стан. Очевидно, у малолітньої чи особи похилого віку, особи з фізичними чи психічними вадами можуть виникнути труднощі *самостійного* здійснення процесуальних дій, активної участі в них, щоб скористатися своїм правом на захист. А оскільки Кримінально-процесуальний кодекс України не містить жодних вказівок про таку категорію потерпілих, можна зробити висновок, що передбачені в законі права та механізми їх реалізації розраховані, головним чином, на повноцінну, фізично і психічно здорову потерпілу особу. Заходи і способи, які могли б забезпечити дотримання процесуальних прав та інтересів безпомічних осіб, у законі відсутні. У зв'язку з цим теоретичне і практичне значення має питання про кримінально-процесуальну дієздатність потерпілого, що перебуває у безпорадному стані.

Неусвідомлення особою характеру і значення дій, вчинюваних щодо неї, чи нездатність чинити опір винному, визначають безпорадний стан у

матеріально-правовому значенні і необхідні для встановлення суб'єктивної і об'єктивної сторони складу злочину в діяннях винного. Проте такі критерії не дають можливості з'ясувати правоохоронному органу та суду здатність такої особи бути учасником процесу, виконувати кримінально-процесуальні функції на стадіях досудового слідства і судового розгляду. Іншими словами, виникають запитання: чи має процесуальне значення така обставина як безпорадний стан потерпілої особи для захисту прав і законних інтересів цієї категорії потерпілих? Якими критеріями слідча і судова практика повинні користуватися аби визнати потерпілу особу такою, що перебуває у безпорадному стані у кримінальному процесі?

У чинному кримінально-процесуальному законодавстві, у постановах Пленуму Верховного Суду України не сформульовано поняття потерпілого, який перебуває у безпорадному стані, як учасника процесу. Частина 3 ст. 27 КПК України вказує лише на порядок порушення прокурором кримінальної справи навіть за відсутності скарги потерпілого, коли останній у справах приватного обвинувачення через свій безпорадний стан, не може захистити законні інтереси. Така справа в разі примирення потерпілого з обвинуваченим (підсудним) закриттю не підлягає. При цьому, закон не надає роз'яснень про час, критерії оцінки, механізм визначення безпорадного стану, за яким прокурор має встановити наявність цієї юридично значимої обставини на момент порушення кримінальної справи.

У теорії кримінального процесу та криміналістики роботи М.М. Коченова, Н.Р.Осипової, Е.Е. Центрова, С.П. Щерби, Л.Г. Татяниної, Т.Е. Сарсенбаева та ін. присвячені тактиці та методиці проведення окремих слідчих дій за участю малолітньої особи, хворих, поранених потерпілих, осіб з психічними вадами. Однак, такі дослідження вирішують лише частину проблем у забезпеченні прав та інтересів потерпілого у кримінальному судочинстві – їх участь у слідчих діях. Юридично значима обставина у кримінальному процесі матиме важливе значення і при:

- визначенні предмету доказування, зокрема у встановленні обставин, які привели потерпілого у безпорадний стан; фактичних даних про скоєння злочину щодо безпомічного потерпілого з метою визнати ці обставини, як такі, що обтяжують відповідальність; характеру і розміру заподіяної шкоди, що привели до безпорадного стану;
- допуску законного представника чи представника безпомічної потерпілої особи до справи;
- визначенні здатності особи правильно і повно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати показання щодо них;
- тактики і методики проведення слідчих дій за участю безпомічної потерпілої особи.

Здатність особи у повній мірі реалізувати свої права і нести обов'язки визначається категорією дієздатність. У процесуальному законодавстві не сформульовано поняття кримінально-процесуальної дієздатності, а ні визначено умови та порядок визнання потерпілого недієздатним чи обмежено дієздатним. Щоб уникнути порушень в ході здійснення судочинства, варто усунути прогалину у законодавстві.

Під кримінально-процесуальною дієздатністю, розуміють „закріплену у нормах кримінально-процесуального права здатність особи з урахуванням її фізичного, психічного стану і віку самостійно здійснювати процесуальні дії чи брати участь у них, свідомо використовуючи права і виконуючи обов'язки того чи іншого учасника процесу”[1,7]. Умовами здійснення прав та обов'язків особисто учасниками процесу є: вік суб'єкта, його належне фізичне здоров'я та нормальний стан психіки. Беручи до уваги ці умови, О.М. Ларін відносить до категорії недієздатних малолітніх осіб, осіб з психічними вадами, оскільки вони не усвідомлюють своїх дій і не можуть керувати ними[2,109].

Малолітні потерпілі особи наділені усіма процесуальними правами, передбаченими законодавством. Більшу частину з них вони не можуть самостійно здійснювати, зокрема, заявляти клопотання, відводи, подавати скарги на дії та рішення осіб, які здійснюють провадження у справі. Вже в силу

свого віку малолітня особа (до 14 років) визнається недієздатною у процесі, а неповнолітні віком від 16 до 18 років – обмежено дієздатні. Від їх імені діють законні представники. У зв'язку з цим в законі встановлені певні умови проведення слідчих дій за участю малолітніх чи неповнолітніх потерпілих. Зокрема, виклик неповнолітнього потерпілого здійснюється лише через законних представників, а для проведення їх допиту запрошуюються педагог, а в разі необхідності лікар, батьки чи інші законні представники за умови, що вони не досягли 16-річного віку(ст. 171 КПК України).

Віковий критерій впливає на дієздатність потерпілих осіб похилого віку. Проте, досягнення пенсійного віку ще не є підставою визнати їх безпомічними у процесі. Разом з тим, з досягнення такого віку повнота і діапазон функціональних здібностей особи втрачається, що відповідно викликає обмеження у самостійному здійсненні захисту своїх прав. Справедливо відмічає при цьому П.В.Полосков, що в осіб, які досягли похилого віку, розвиваються старечий склероз, неврози чи інші порушення психофізичних властивостей особи, що не дозволяють їм правильно орієнтуватися у питаннях судочинства [1,23]. Такі дані наводяться і в роботах С.Щерби [3,51], Л. Демочкіної [4,33]. Тому, цілком виправданою є думка Н. Дельпере визнати обмежено дієздатними осіб похилого віку, які страждають різними хворобами чи функціональними розладами [5,89].

На кримінально-процесуальну дієздатність також впливає фізичний стан і психічне здоров'я потерпілої особи. Наявні фізичні дефекти чи психічні аномалії, як підкреслює С. Щерба, у певній мірі обмежують активність, життя і діяльність людей, які ними страждають. Вони створюють перешкоди у засвоєнні соціальної програми, а в особливо тяжких випадках роблять це абсолютно неможливим [3,131].

У процесуальному значенні вони унеможливають або обмежують здатність потерпілого правильно сприймати обставини справи, давати показання щодо них; брати участь у слідчих і судових діях; самостійно знайомитися з протоколами таких дій, їх підписувати; заявляти клопотання та

подавати скарги, орієнтуватися у своїх процесуальних правах і виконувати обов'язки. Разом з тим, законодавчо не регламентовано поняття фізичних та психічних вад, критерії їх значення.

Загально прийнято вважати під фізичними вадами повну чи частково втрату функції зору, слуху, мови, через які в особи відсутня чи послаблена одна із можливостей правильно і повно сприймати обставини, що мають значення для справи, і відтворювати сприйняте, або ж такі анатомічні дефекти або хронічні соматичні захворювання, які хоч і не порушують здатність особи повно сприймати обставини, що мають значення для справи і відтворювати сприйняте, проте позбавляють чи послаблюють її можливості обходитися без сторонньої допомоги і самостійно захищати свої права.

Фізичними вадами, які обмежують повно і правильно сприйняття усіх обставин справи і в подальшому їх відтворення, є насамперед сенсорні розлади: глухота, сліпота, заїкання, німота, глухонімота та ін. Вадами, які обмежують потерпілих осіб самостійно здійснювати свої процесуальні права є відсутність рук чи ніг, параліч нижніх кінцівок, інші функціональні порушення. Разом з тим, поряд із встановленням цих дефектів, необхідно також встановлювати особливості сприйняття і відтворення інформації, особливості емоційно-вольової сфери, рівень інтелектуального розвитку, особливості характеру, інші психологічні особливості фізично неповноцінного потерпілого, оскільки вони можуть мати істотне значення в ході здійснення судочинства.

Останньою умовою кримінально-процесуальної дієздатності потерпілого є стан його психіки, який найбільш різко впливає на поведінку потерпілого. Дієздатність у такому випадку буде залежати від того, наскільки потерпіла особа сприймає й запам'ятовує обставини злочину і досудового слідства; наскільки розуміє внутрішній зміст події, що мала місце; яке соціальне значення має закріплений комплекс процесуальних прав і можливість ними користуватися.

До причин недієздатності психічно хворих потерпілих осіб можна віднести постійні чи тимчасові хворобливі порушення психічної діяльності, які в силу

своєї глибини та стійкості, обмежують чи унеможливають правильно і повно сприймати, відтворювати, запам'ятовувати та оцінювати обставини, які мають значення для справи, розуміти своє процесуальне становище і самостійно використовувати засоби захисту прав.

Для оцінки психічного стану потерпілого також може мати преюдиціальне значення рішення суду в порядку цивільного судочинства про визнання такої особи недієздатною чи обмежено дієздатною.

Окрім того, додатковими підставами визнання особи недієздатною можуть стати відомості про перебування її на обліку в психоневрологічному диспансері; висновок медичної комісії про непрацездатність, інвалідність особи; рішення суду про встановлення опіки чи піклування над потерпілим; виписки з амбулаторних карт, що підтверджують наявність тривалої соматичної хвороби.

Наявність хоча б однієї з цих підстав дозволить слідчому, прокурору, судді вважати потерпілу особу такою, що перебуває у безпорадному стані у кримінальному судочинстві. А відтак, виходячи з розглянутих критеріїв визнання особи недієздатною, обмежено дієздатною у кримінально-процесуальному праві, під безпорадним станом потерпілої особи у процесуальному значенні вважаємо такі психофізичні властивості і стан потерпілого, в силу яких він не здатен у повній мірі розуміти своє процесуальне становище чи самостійно здійснювати захист своїх прав та законних інтересів всіма способами і засобами, передбачених законом.

Законодавче закріплення безпорадного стану потерпілої особи та процесуальні критерії його встановлення дозволить створити додаткові гарантії реалізації ними права на захист, а також забезпечить можливість у повній мірі скористатися усіма правами передбаченими законом для потерпілих.

Література:

1. Полосков П.В. Правоспособность и дееспособность в советском уголовном процессе: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – М, 1985.- 24с.

2. Ларин А.М. Защита прав потерпевшего в уголовном процессе.- М., 1993. – 287с.
3. Щерба С.П. Теоретические основы и особенности уголовного судопроизводства по делам лиц, страдающих физическими или психическими недостатками: Дис...канд. юрид.наук. – М., 1990.
4. Демочкина Л. Экспертиза подписи лица преклонного возраста // Соц. Законность. – 1981. - №3.- С.32-34.
5. Дельпере Н. Защита прав и свобод граждан преклонного возраста.- М., 1993. – 203с.

Ключові слова: безпорадний стан потерпілої особи, кримінально-процесуальна дієздатність, психічні та фізичні вади.

Key words: victim's helpless state, criminal capability, disfigurement, mental impairment.

Анотація

У статті розглядаються кримінально-процесуальні критерії безпорадного стану потерпілих осіб від злочину, їх правове значення у забезпеченні права на захист безпомічних потерпілих у кримінальному судочинстві України. На основі розглянутих критеріїв сформульовано поняття юридично значимої обставини у кримінальному процесі України.

The concept and criminal process criteria of victim's helpless state in criminal procedure of Ukraine

The article touches upon the criminal process criteria of victim's helpless state and its importance in the enjoying one's legal rights by victim in criminal procedure of Ukraine. The author formulates a definition of victim's helpless state in criminal process.